

АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УДК 902/904 (17/18)

І. Ф. Ковальова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НЕКРОПОЛИ КОЗАЦЬКОЇ САМАРІ – БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядаються різночасові окремі поховання та некрополі козацької – ранньомодернової доби, досліджені експедицією Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ключові слова: археологія, Самарь, Богородицька фортеця, некрополь, могила, поховання, шурф, поховальний інвентар.

Рассматриваются разновременные отдельные погребения и некрополи казацкого – раннемодеpного времени, исследованные экспедицией Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара.

Ключевые слова: археология, Самарь, Богородицкая крепость, некрополь, могила, погребение, шурф, погребальный инвентарь.

The author considers nonsimultaneous separate burials and necropolises of Cossack –early modern time, investigated by the expedition of Dnepropetrovsk national university named after Oles' Gonchar.

Key words: archaeology, Samar', Bogorodits'ka fortress, necropolis, grave, burial, pit-hole, funeral inventory.

У результаті тривалих робіт на козацьких пам'ятках Нижнього Присамар'я сьогодні ми володіємо достатньою кількістю якісних джерел, що характеризують різні сторони життєдіяльності людей, які його населяли. Єдиною областю традиційної культури, практично невивченою, до останнього часу залишався поховальний обряд, або, у більш широкому розумінні, дії, що відповідають переходу зі світу живих до світу мертвих. Дана публікація у якійсь мірі ліквідує цю лакуну.

Перед тим як приступити до розгляду некрополів, залишених населенням козацької Самарі та наступної за нею Новобогородицької фортеці, варто нагадати, що місцевість, заповнена ними, була заселе-

на у глибокій давнині, про що свідчать сліди поселень кам'яної (неоліт) та бронзової доби. Також відкриті віднесені до них поховання під кам'яними закладками [10, с. 68], або у ґрунтових ямах, проведені за скорченим обрядом [12, с. 16]. Більш пізнім часом визначена частина поховань, що входять до великого некрополя, який займав підвищену частину давньої задернованої дюни у північній частині мису, частково зруйнованої у 1735 р. при будівництві оборонного валу посаду Новобогородицької фортеці (рис. 1). Мова йде про поховання у вузьких ґрунтових ямах, що іноді мають заплічки біля дна, проведених за витягнутим обрядом у північно-західній орієнтації. Незмінною рисою є присутність у могилах гранітного каміння. Відсутність інших знахідок ускладнює культурно-хронологічне визначення, а виявлена у засипному ґрунті черняхівська ліпна і кружальна кераміка походить із розораного шару поселення. Вищезазначене ускладнює, зокрема, культурну атрибуцію поховання № 1, дослідженого у 2007 р.

У квадраті 6 пошукової траншеї № 1, на глибині 0,25 м, безпосередньо під дерновим шаром, виявлено пляму гумусованого слабо опаленого суглинку товщиною від 5 до 7 см. Контури плями розпливчасті, площа на верхньому рівні 0,9х0,9 м. У плямі на глибині від 0,4 м до 0,5 м знайдено 4 плоских невеликих гранітних камінці, з яких три лежали кучно у північно-східній частині плями. По всій площі розсіяні дерев'яні вугліці (рис. 2.1).

При подальшому заглибленні по контурах плями обпалена земля змінилася змішаним із материковою супісцю ґрунтом; на глибині 0,65 м встановлено дно ями. На цьому рівні виявлена пляма, яка примикала до південної стінки, що потребувало прирізки, після чого стало зрозуміло, що маємо справу з могилою, яка складається із вхідної ями та підбою [12, с. 15-16].

Вхідна яма – діаметром 0,9 м нагорі та 1 м – по дну примикала до камери без з'єднуючого дромосу. Камера орієнтована повздовжньою віссю у напрямку ПнЗх – ПдСх. Розміри: довжина 1,95 м, ширина у ПнЗх частині – 0,7 м, ПдСх – 0,9 м, різниця у рівні дна зі вхідною ямою – 0,2 м. Дно закривала органічна підстилка типу волока, або коши. Скелет належав жінці, покладений на правому боці обличчям до входу, черепом на північний захід. Збережена плечова кістка правої руки простягнута донизу. Передпліччя лівої руки лежало на ліктьовому суглобі правої руки. Ступінь скороченості ніг у тазостегнових та колінних суглобах помірний, гомілкові кістки перехрещені. На дні та у заповненні придонної частини камери присутні фрагменти кружальної та ліпної кераміки черняхівської АК. За черепом лежав фрагмент стінки світлоглиняної херсонеської амфори. Обрядовою рисою, що повторюється, є присутність у могилі невеликих камінців місцевого сірого граніту, покладених біля черепа, рук, таза та колін (рис. 2.2).

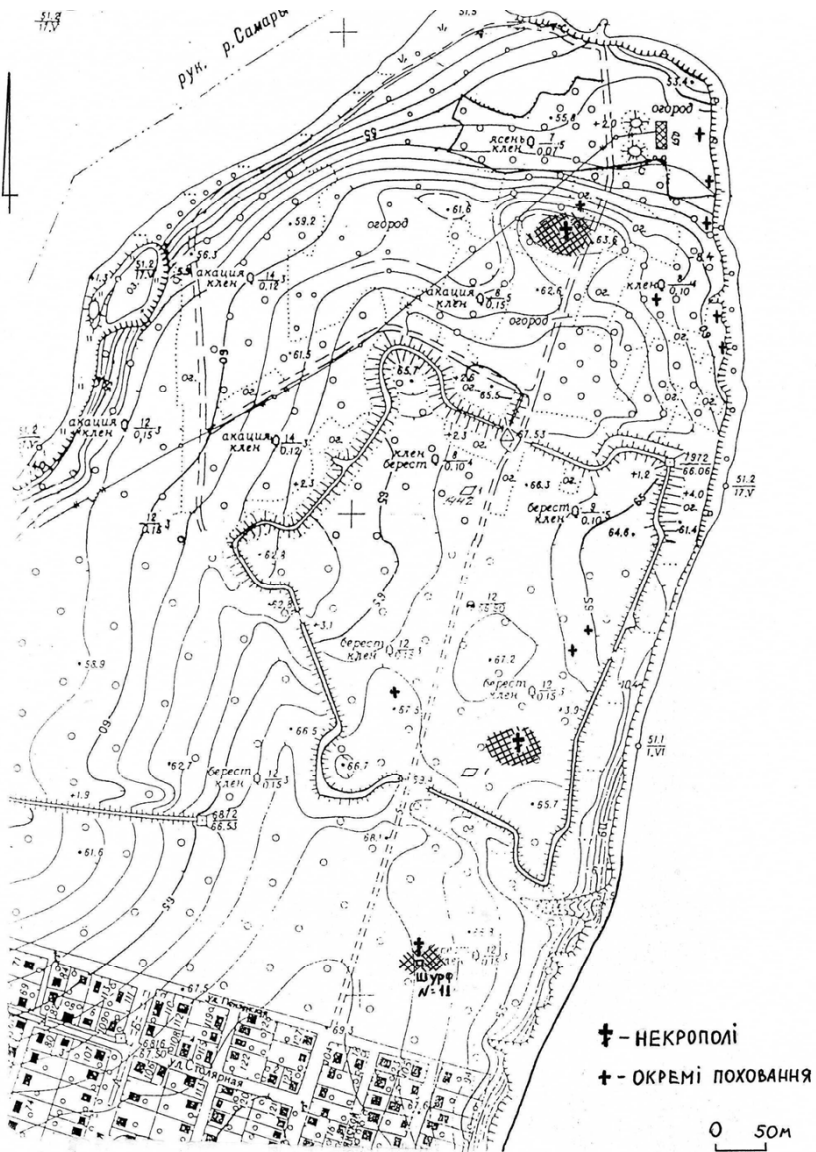
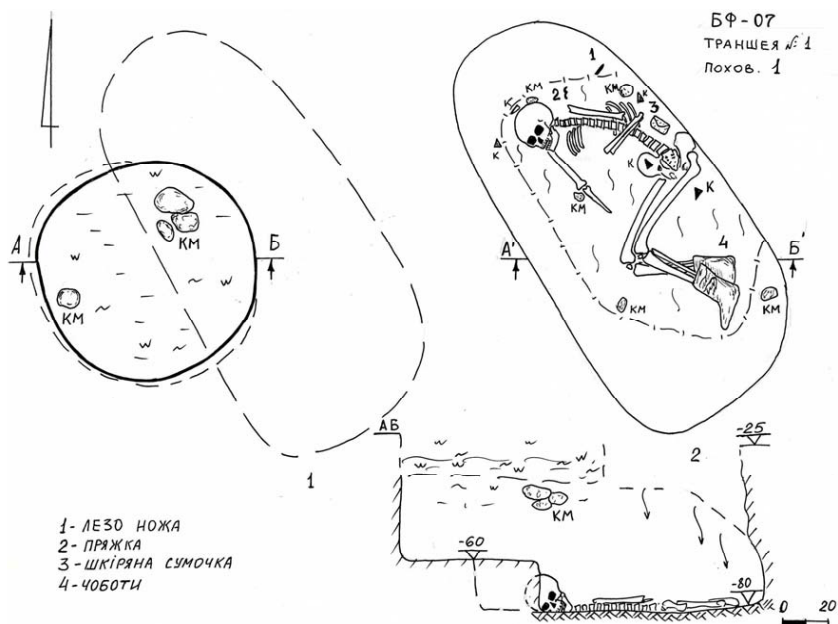

Рис. 1. Розташування некрополів та поодиноких поховань на території Самари – Богородицької фортеці

**Рис. 2. Поховання у підбійній могилі:
1. Внутрішній колодязь. 2. План поховання**

Інвентар, що супроводжував поховану, включав лезо залізного ножа із залишком піхов зі шкіри чорного кольору та бронзовою обоймою. У районі таза виявлено фрагмент залізної пряжки та шкіряна сумочка (гаманець) прямокутної форми з трикутним клапаном. На ногах похованої збереглося взуття у гарному стані, представлене напівчобітками, висотою 0,28 м, виготовленими з товстої чорної шкіри. «Головки» зшиті із двох половинок і поєднані з підшвами із більш грубого матеріалу, без підборів. У верхній частині переднього шва залишено розріз довжиною 7 см, для полегшення надівання. Для того щоб взуття щільно «сиділо» на нозі, верх напівчобітків стягувався ремінцями. За наявності у могилі кераміки черняхівської АК та деякими рисами поховального обряду є підстави віднести поховання № 1 до пам'яток цієї культури, яка представлена досить розвиненим поселенням із виробничим залізоторним центром [12, с. 16-17].

Відкриття на території колишньої Самарі окремих поховань за звичаєм та з речами пізньокочівницької степової культури є свідченням поліетнічного складу її населення, на що неодноразово зверталася наша увага у зв'язку з т. зв. бродницькою проблемою. Привертає

увагу майже виключно жіноча стать поховань, що добре узгоджується з гіпотезою про етнічно змішані шлюби, котрі сприяли формуванню, за Ф. К. Вовком, південноукраїнського (степового) антропологічного типу [2, с. 38]. В якості прикладу може бути наведено поховання жінки, відкриті у 2005 р. у шурфі № 9 на території посаду фортеці [11, с. 50].

У профілі східної стінки шурфу по змішаному ґрунту заповнення зафіксовано перекоп. З метою дослідження було зроблено прирізку площею 2х2 м. На глибині 0,4 м від поверхні, у площині простежено контури могильної ями широтної орієнтації, що мала форму вузького прямокутника зі скошеною західною стінкою. Розміри 2,4х0,8 м, глибина 1,45 м від сучасної поверхні. Поховання проведене без слідів гробовища, підстилки і всіляких слідів органіки. Скелет жінки до 30 років лежав витягнуто на спині головою на захід. Права рука зігнута під гострим кутом у ліктьовому суглобі, кістки передпліччя покладені на груди, кінцівкою на лівій ключиці. Ліва рука зігнута у ліктьовому суглобі під прямим кутом, кінцівка – на поперечному відділі хребта. Ноги прямі по всій довжині. В ногах біля східної стінки лежав одиночний гранітний камінь розмірами 12х8 см. Інвентар відсутній, але поряд знайдено 2 фрагменти кружального світлоглиняного посуду, можливо, із тризни, а також олов'яна кругла накладка діаметром 1,5 см з характерним рослинним орнаментом та бронзовий відкритий наперсток (рис. 3).

Але основної уваги заслуговують поховальні пам'ятки козацького часу, відомі за одиночними похованнями, іноді – у насипах давніх курганів, рідше – на сільських кладовищах Нижнього Подніпров'я. Їм присвячені окремі сторінки в роботах Д. І. Яворницького [14; 15], Я. П. Новицького [7], а також сучасних дослідників: Д. Я. Телегіна [1], В. А. Ромашко [8, с. 276–299], Р. О. Шувалова [13, с. 26–31], В. С. Старостіна [9]. Перед нами стояла задача встановити місцезнаходження козацьких некрополів Самарі XVI–XVII ст. та Новобогородицької фортеці, а також супутнього їй посаду (м. Богородичне). Задача ускладнювалася тим, що із писемних джерел відомо про епідемію чуми 1690 р., яка забрала життя тисяч військовослужбовців гарнізону та будівельників фортеці, поховання котрих являють епідеміологічну небезпеку [16, с. 189–191].

У 2007 р. були проведені пошукові роботи, які призвели до виявлення цвинтаря при гарнізонній церкві Покрова Пресвятої Богородиці та у 2009 р. – кладовища часів будівництва фортеці (1687–1688 рр.) на площі посаду. Зусилля було зосереджено на встановленні меж культурної належності та датування часу виникнення церковного цвинтаря.

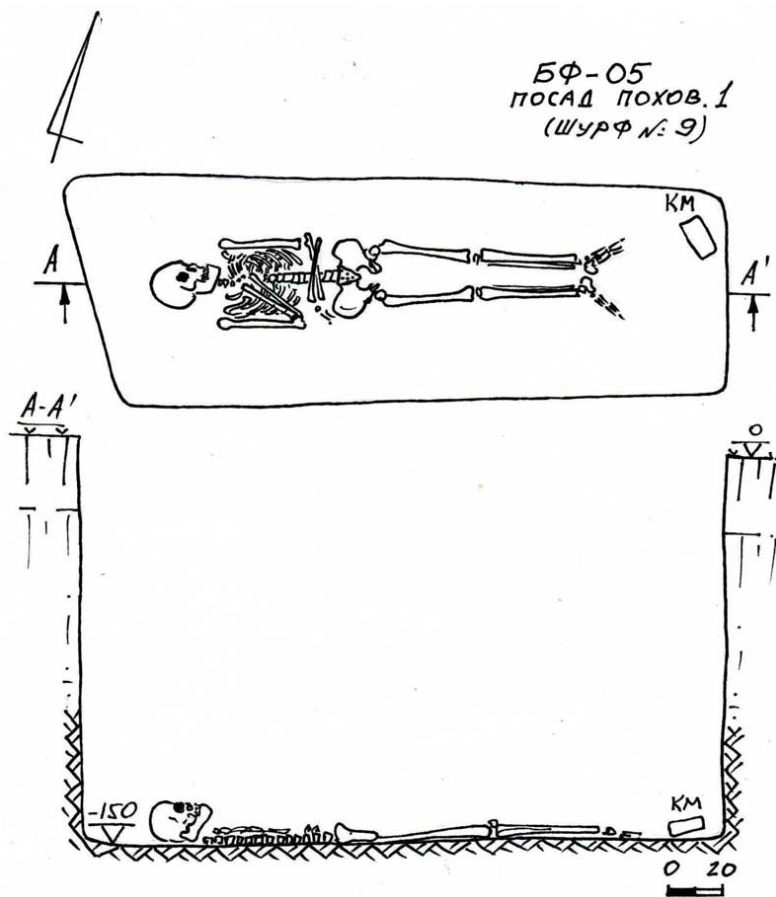

Рис. 3. Поховання жінки в шурфі № 9 2005 р. на посаді фортеці

Дослідження провадилися шляхом закладання пошукових траншей завширшки 2 м та довжиною 18 м; всього зафіксовано 14 поховань (рис. 4). У площині могили, у більшості, паралельні відносно одна одній або незначно зміщені, що може бути пов'язано із сезонними відхиленнями. У процесі робіт на верхньому рівні могил зафіксовано обпалені ззовні дошки та залізні будівельні цвяхи від перекриття гробовищ. Стінки могили № 5 було обкладено тонкими дошками; над могилою встановлено спільне перекриття, що дозволяє віднести її до т. зв. склепів. На глибині 1,0 м позначилися контури ями завширшки 0,75 м і довжиною 2,5 м, перекритої кришкою з двох з'єднаних між

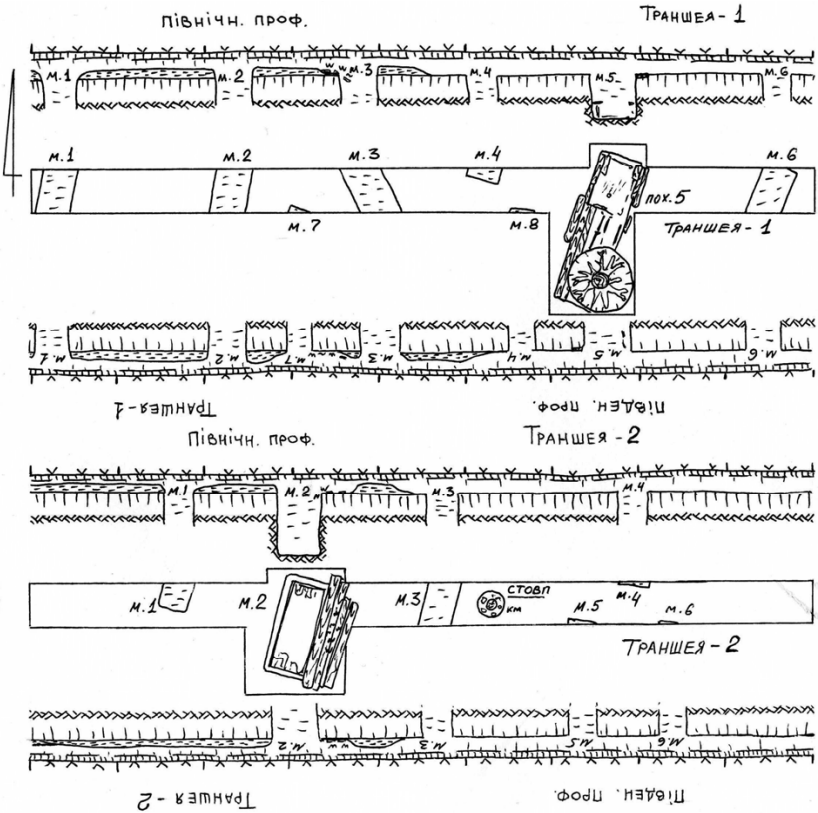

Рис. 4. Пошукові траншеї на цвинтарі біля церкви Покрова Пресвятої Богородиці

собою, за допомогою залізних скоб, дощок. Під нею виявлено дві труни, розміщені в одному ряді. В них знаходилися поховання дорослого та дитини, покладених на спині черепом на північ [4, с. 14–16].

Могили траншеї № 2 повторюють розташування могил поперечної траншеї; співпадають також розміри і оформлення могильних ям. Дещо відмінною є могила № 2, дерев'яні конструкції котрої свідчать про застосування вогню. Це підтверджує знахідка частково розплавленої чарки зеленого скла, знайденої на перекритті, і обугленість навколишнього ґрунту. Загальна довжина дощок перекриття сягала 2,55 м при ширині 0,35 м; поруч знайдені залізні ковані цвяхи та скоби, що підтверджує існування щитового перекриття. Привертає увагу присутність поблизу західного краю траншеї ями з рештка-

ми дерев'яного стовпа діаметром 0,2 м і віцілою висотою 1,4 м [4, с. 17-18]. Скоріш за все, стовп походить від нижньої частини великого хреста (рис. 4).

Місцезнаходження некрополя на посаді фортеці визначається дюною в його північній частині (рис. 5.1). Перші поховання (№ 5, 6) було відкрито під час шурфування на південному схилі та в центрі підвищення, після чого дослідження провадилися пошуковими траншеями. Всього було досліджено 30 поховань, зосереджених переважно (23) в одному ряді, орієнтованому з півдня на північ. Інші 7 поховань розпочинали, слід думати, такі ж самі ряди (рис. 5.2).

Треба відзначити стандартизацію могил – розміри від 2,1x0,75 м до 1,85x0,6 м. Глибина поховань коливається у межах від 0,35 м до 1,3 м у залежності від розташування на дюні. До особливих рис належить наявність каменя у могилах та на рівні їхнього впуску. На загальну кількість поховань присутні 10 гробів з дощок, з'єднаних у кутах за допомогою залізних скоб.

Оскільки більшість поховань здійснена без гробів, можливим є застосування саванів або загортання у рядно. Скелети простягнуті на спині, положення верхніх кінцівок нестабільне (рис. 6). За антропологічними визначеннями, 25 поховань належать чоловікам змужнілого віку і лише 1 – чоловіку 18–20 років. Три поховання віднесено до жіночих, віком від 30 до 50 років. Нечисленність знахідок та їх невиразність (80 % поховань безінвентарні) утруднюють датування та визначення етнічної належності поховань. До знахідок належать натільний бронзовий хрест, такі самі литі гудзики, скляна намистина та залізна закабулка (рис. 6). За матеріалами розкопок козацької Самарі та посаду Новобогородицької фортеці аналогічні знахідки наявні в культурному шарі XVII ст. Непрямим підтвердженням запропонованого датування є відсутність у заповненні могил матеріалів XVIII ст., які наявні в культурному шарі [5, с. 25–36].

За писемними джерелами, будівництво фортеці тривало протягом 1688 р. за безпосередньої участі гетьмана І. Мазепи. В анонімній «Історії русів» повідомляється про відправлення за гетьманським наказом для будівництва 10 000 малоросійських лопатників – селян з території Гетьманщини, висока смертність серед яких призвела до виникнення досліджуваного кладовища, площа котрого орієнтовно визначається в 300 м² [3].

Крім розглянутих некрополів особливу групу становлять т. зв. кримінальні (за засобом) поховання. Мова йде про приховані захоронення під домами, чи господарськими приміщеннями, у т. зв. смітєвих ямах тощо. В якості прикладу наведемо знахідку скелета чоловіка 20–25 років у снігах згорілої землянки № 7. Покійний лежав на рештках дощатого помосту у невимушеній позі головою на південний за-

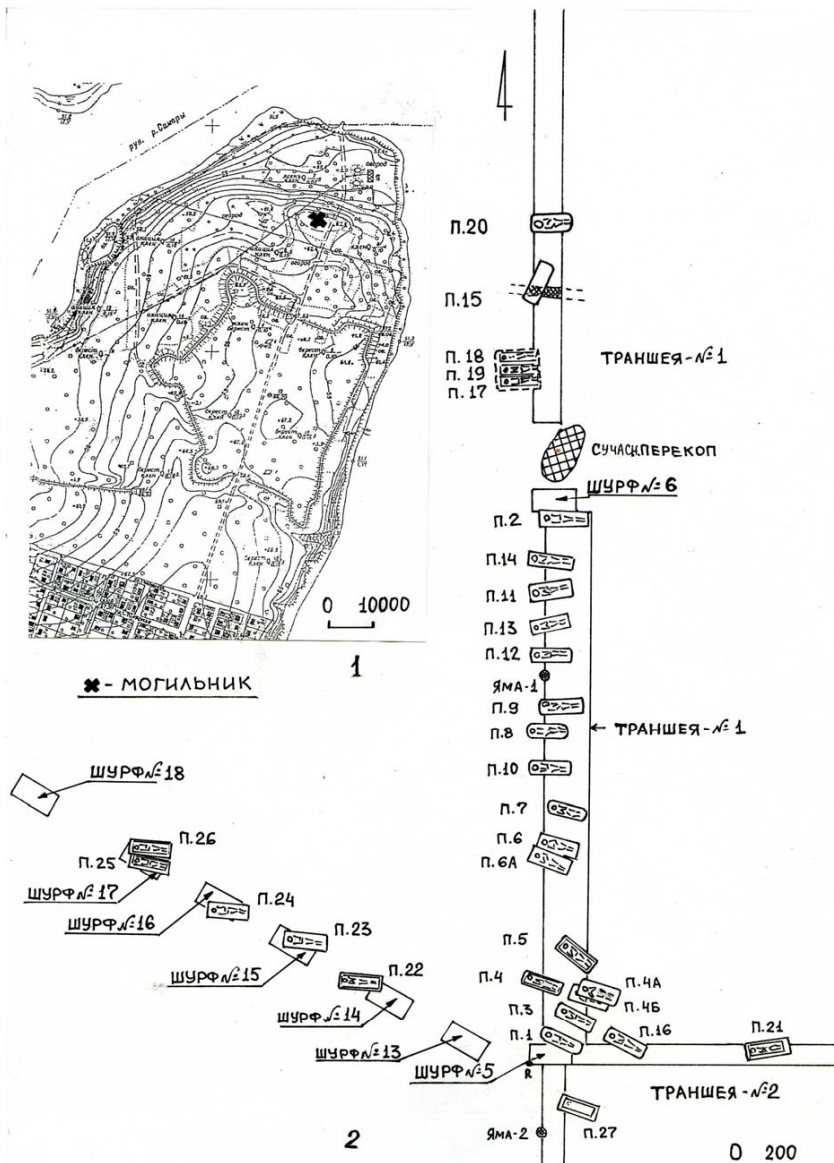

Рис. 5. Кладовище поблизу Богородицької фортеці:
 1. Місцезросташування діючі з похованнями на пам'ятці.
 2. Поховання в траншеях та шурфах

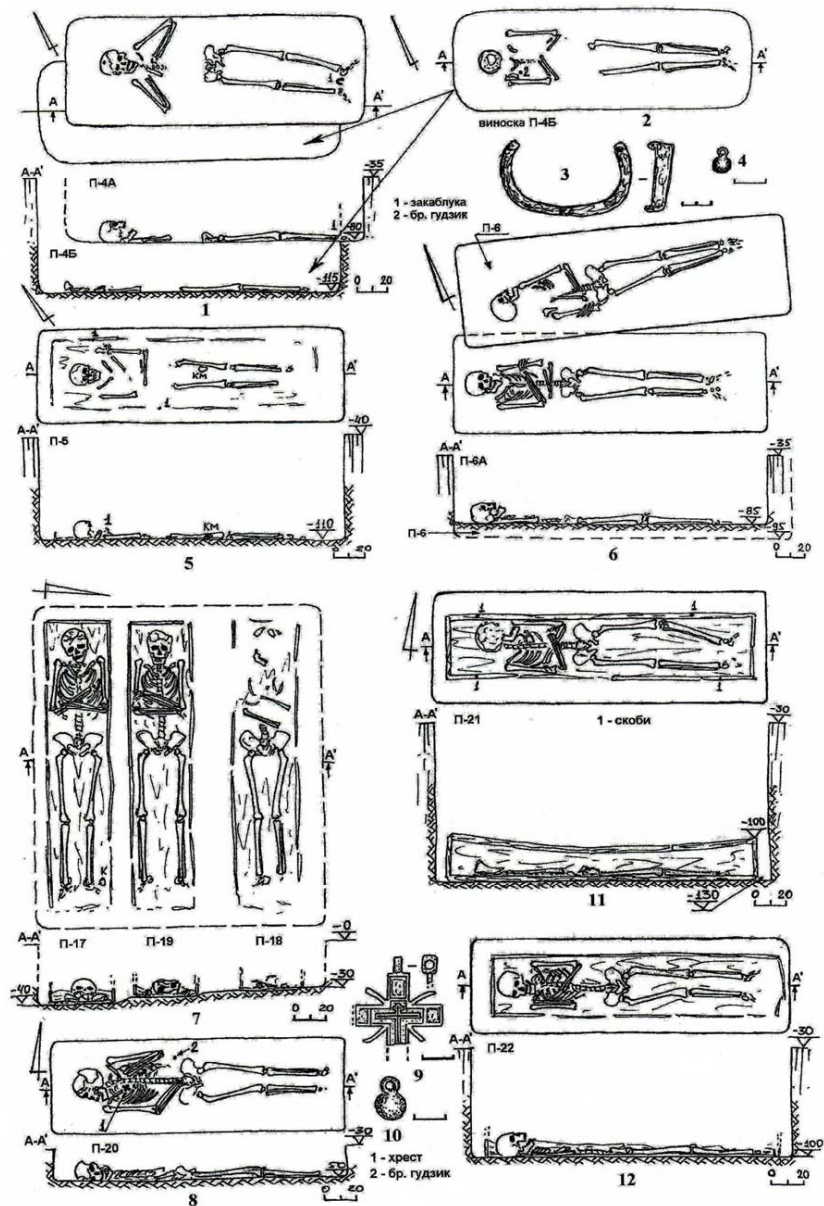

Рис. 6. Поховання № 4а, 6а, 17–22 на дюні поблизу фортеці та інвентар з них

хід. Справа від черепа знаходився світлоглиняний одноручний кухоль [6, с. 21]. Ще більш трагічною є знахідка під долівкою житла № 1 розкопу IV поховання молодого жінки з немовлям, тіла котрих було вкинуто в яму без дотримання ритуалу (рис. 7) [4, с. 38-39]. Із покійницею знайдено закаблуку від великих – чоловічих чобіт та бісер з коріця сорочки. Подібне ж поховання дівчинки 14–16 років відкрито під стіною житла № 9 [6, с. 56]. З інвентарю знайдено одну скляну намистину. Вважаємо, що в цих похованнях маємо свідчення про т. зв. «бранок» – жінок офіцерів гарнізону.

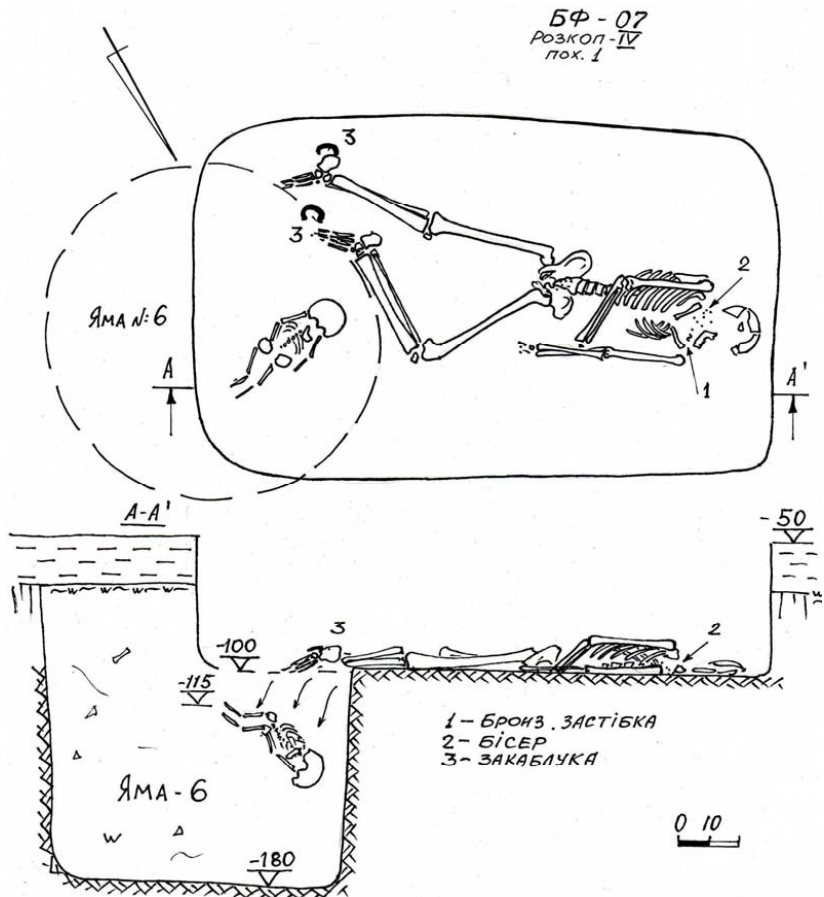

Рис. 7. Кримінальне поховання в підлозі приміщення № 1 розкопу IV на Богородицькій фортеці

Наступні дослідження повинні пролити світло на соціальний склад населення обох пам'яток і сприяти встановленню його етнічного складу.

Бібліографічні посилання

1. Археологія доби українського козацтва / під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997.
2. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К., 1955.
3. Історія Русів. – К., 1991.
4. *Ковалева І. Ф.* Отчет об археологических исследованиях 2007 года / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.
5. *Ковальова І. Ф.* Звіт про археологічні дослідження на території посади Новобогородицької фортеці (сел. Шевченка Самарського району м. Дніпропетровськ) / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов. – Д., 2010.
6. *Ковальова І. Ф.* Звіт про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченка Самарського району м. Дніпропетровськ) у 2009 році / І. Ф. Ковальова. – Д., 2010.
7. *Новицький Я. П.* Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності / Я. П. Новицький. – Запоріжжя, 2005.
8. *Ромашко В. А.* Дослідження могили козака Сіромахи і кладовища другої половини XVIII ст. в с. Миколаївка на Інгульці та деякі питання етнічної історії запорозького козацтва / В. А. Ромашко, З. П. Маріна, Є. Л. Фещенко, О. М. Ярошківич // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». Т. 16. – Д., 2008. – С. 276–299.
9. *Старостін В. С.* Старий Кодак. Історичний нарис. Бібліографія / В. С. Старостін. – Д., 2007.
10. *Шалобудов В. Н.* Отчет об археологических исследованиях территории посада Богородицкой крепости (пос. Шевченко, Самарский район г. Днепропетровска) в 2008 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2009.
11. *Шалобудов В. Н.* Отчет о работах археологической экспедиции научно-исследовательской лаборатории археологии Приднепровья Днепропетровского национального университета в 2005 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2006.
12. *Шалобудов В. Н.* Отчет о раскопках и разведках археологической экспедиции на посаде Богородицкой крепости у пос. Шевченко (г. Днепропетровск) и о раскопках курганов и разведках у с. Партизанское Днепропетровского р-на Днепропетровской области в 2007 году / В. Н. Шалобудов, И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.
13. *Шувалов Р. О.* Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі / Р. О. Шувалов // Нові археологічні дослідження пам'яток доби українського козацтва. Випуск 1. – К., 1992. – С. 26–31.
14. *Яворницький Д. І.* Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 131, арк. 7–9.
15. *Яворницький Д. І.* Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 18, спр. 136, арк. 78.
16. *Яворницький Д. І.* Твори у 20 томах / Дмитро Яворницький. – Том. 3. – Книга 1. – Серія «Історія, краєзнавство, археологія». – К., Запоріжжя, 2008.

Надійшла до редколегії 04.11.2010